

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Право на одбрану у кривичном поступку
(Мастер рад)

Ментор:
Проф. Др Војислав Ђурђић

Студент:
Михајло Аксић
Број индекса М026/13

Ниш, 2015. године

Садржај

УВОД.....	2
I ПОЈАМ ПРАВА НА ОДБРАНУ	4
II ИСТОРИЈАТ КРИВИЧНОГ ПОСТУПКА И ПРАВА НА ОДБРАНУ У СРБИЈИ.....	6
III ПРАВО НА ОДБРАНУ У УПОРЕДНОМ ПРАВУ	11
1. Континентално право.....	11
2. Англосаксонско право	12
IV МЕЂУНАРОДНИ ИЗВОРИ ПРАВА НА ОДБРАНУ	15
1. Универзална декларација о људским правима	16
2. Међународни пакт о грађанским и политичким правима	17
3. Европска конвенција за заштиту људских права и	18
основних слобода	18
4. Повеља о темељним правима ЕУ.....	19
V ВРСТЕ ОДБРАНЕ	21
1. Материјална и формална одбрана.....	21
2. Лична, стручна и комплементарна одбрана.....	21
2.1. Лична одбрана.....	22
2.2. Стручна одбрана.....	23
2.2.1. Обавезна одбрана	25
2.2.2. Факултативна одбрана	27
2.2.3. Одбрана сиромашних.....	28
2.3. Комплементарна одбрана	30
VI ОДБРАНА У ПОЗИТИВНОМ ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ.....	31
1. Устав Републике Србије	31
2. Законик о кривичном поступку Републике Србије	32
2.1. Реализација права на одбрану у ЗКП-у	34
3. Косово - територија под протекторатом УН.....	37
VII САДРЖИНА ПРАВА НА ОДБРАНУ	39
1. Право окривљеног да буде обавештен о природи и	41
разлозима за оптужбу.....	41
2. Право окривљеног да се брани лично или уз помоћ браниоца	43
3. Право окривљеног на адекватно време и могућност за	44
припремање одбране	44
4. Право окривљеног да испитује сведоке	46
ЗАКЉУЧАК.....	49
ЛИТЕРАТУРА.....	51

ПРАВО НА ОДБРАНУ У КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ

УВОД

Извршеним кривичним делом проузрокује се повреда друштвених добара којима држава пружа кривичноправну заштиту, што доводи до друштвене реакције која се огледа у покретању кривичног поступка. Лице против кога је покретнут кривични поступак стиче процесни субјективитет окривљеног. Његов процесни положај резултат је односа између тенденције за што бољом кривичноправном заштитом друштва и тежње за заштитом основних права окривљеног у кривичном поступку. Тежња за афирмацијом основних људских права, па тако и права окривљеног у кривичном поступку, одвијала се упоредо са борбом за ограничавање политичке власти. Та борба се најпре водила на унутрашњем, а у савременом добу и на међународном плану.

Једно од најважнијих питања кривичног процесног права јесте обезбеђивање ефикасне заштите друштвених вредности заштићених кривичним законодавством, односно заштита друштва од понашања која имају обележје кривичног дела, уз истовремено уважавање елементарних права и слобода окривљеног у кривичном поступку. Право на правично суђење представља темељно процесно начело, а у оквиру њега централно место заузима право на одбрану, чијом реализацијом окривљени добија шансу да се супротстави оптужби и евентуално избегне кривичну одговорност. Гаранције права на одбрану садржане су не само у уставу и законима као домаћим изворима права, већ и у међународним правним актима. Интерес међународне заједнице је да деценијама уназад уреди ово право и да оно буде предмет многобројних декларација, конвенција, уговора и сличних међународних докумената, што говори о значају и битности овог права.

Обрада ове теме има за циљ свестрано сагледавање права на одбрану, анализу његове садржине и његов утицај на остваривање права и слобода ове кривичнопроцесне странке. Предмет анализе ће такође бити и уставна и законска регулатива права на одбрану, начин на који је њима регулисано право на одбрану, као и њихова међусобна усклађеност. Обзиром на постојање више међународних докумената које обавезују државе потписнице, неопходно је сагледати и у којој мери је наше кривично-процесно законодавство конкретизовало одредбе међународних уговора које се односе на положај окривљеног у кривичном поступку.

Избор теме резултат је пре свега важности права на одбрану као једног од основних људских права. Оно је инструмент заштите права окривљеног и представља меру легитимности кривичног поступка. Поштовање овог права показатељ је и поштовања других права, начела и стандарда, као што су право на правично суђење, процесна равноправност странака, право на суђење у разумном року и др. Такође, право на одбрану јесте и актуелно питање, нарочито имајући у виду реформе које се спроводе у кривично-процесном законодавству Републике Србије. Наиме, октобра 2013. године ступио је на снагу нов Законик о кривичном поступку који је унео низ нивина које се одражавају на положај окривљеног у кривичном поступку.

При изради ове теме примењени су правни, аналитички, синтетички, историјски, упоредно – правни и социолошки метод истраживања.

I ПОЈАМ ПРАВА НА ОДБРАНУ

За окривљеног, као главног кривичнопроцесног субјекта, везује се низ права и дужности које одређују његов процесни положај. Најважнија права која припадају окривљеном у кривичном поступку сврставају се у ред основних људских права. Право на одбрану је свакако једно од њих. Сама чињеница да је право на одбрану предмет регулативе најважнијих међународних докумената, како необавезујућих тако и оних легислативног карактера, као и највиших правних аката правног система једне државе, довољно говори о значају који се придаје овом праву. У свим међународним документима о људским правима гарантовано је као основно право човека, те се унутрашњим правним прописима не може укинути већ само организовати, најмање на нивоу минималних међународних правних стандарда.¹

Право на одбрану последица је борбе за поштовање људских права окривљеног у кривичном поступку. Окривљени кроз одбрану штити свој правни интегритет и људско достојанство. Ово право омогућује окривљеном у кривичном поступку да се супротстави оптужби и оспори њену чињеничну и правну ваљаност, и на тај начин евентуално издејствује ослобођење од оптужбе. Насупрот појма оптужбе стоји појам одбране. Окривљени оптужбу може побијати како из процесних тако и из материјалних разлога.

Потреба за одбраном јесте етички, логички и правно очигледна. Она је потребна и у случају када је окривљени несумњиво крив, јер спречава неповољнији поступак и неповољнију одлуку од оних које закон предвиђа.²

Право на одбрану претпоставља и стварање непоходних услова за приремање одбране. Овде није од значаја фаза кривичног поступка, односно да ли је реч о одбрани оптуженог на главном претресу или у поступку по жалби. У сврху остваривања права на одбрану оптуженом се на располагању стављају одређене гаранције како би се осигурао његов равноправан положај у односу на тужиоца. Те гаранције се огледају у самој садржини права на одбрану, а путем којих се окривљеном омогућава да се фактички брани од оптужбе.

¹ Ђурђић, В., *Кривично процесно право, општи део*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, 2014., стр. 198.

² Станковић, Д., *Карактер и значај права одбране окривљеног у кривичном поступку*, Гласник адвокатске коморе Војводине, Нови Сад, 1981., стр 16.

Од права на одбрану треба разликовати одбрану као скуп делатности у кривичном поступку. Одбрана представља једну од три основне кривичнопроцесне функције. Према својој садржини, реч је о скупу свих процесних активности којима субјекти одбране настоје да се супротставе оптужби. Вршећи своју процесну активност, окривљени тежи потпуном или делимичном одбијању правног напада тужиоца.

У вршењу одбране, поред окривљеног могу учествовати и други субјекти поступка. Превасходно је за одбрану окривљеног значајна могућност да окривљени има браниоца. Тиме се одбрани доприноси нови квалитет- стручност. О важности и улози браниоца више речи ће бити у одељку о стручној одбрани.

Такође, извесни допринос одбрани дају и суд и тужилац, који вршећи своје основне функције, фактички помажу и одбрану окривљеног, а као резултат поштовања обавеза проистеклих из начела истине.

II ИСТОРИЈАТ КРИВИЧНОГ ПОСТУПКА И ПРАВА НА ОДБРАНУ У СРБИЈИ

Кривично процесно законодавство Србије прошло је дугачак развојни пут, а заједно са њим мењала се и садржина права на одбрану. За време турске владавине старо српско право се задржало само у оквирима обичајног права. Све до половине 19. века не можемо говорити о значајнијим писаним правним прописима који се односе на уређење кривичног поступка, без обзира што је за време Првог и после Другог устанка било донето више прописа о организацији судске и полицијске власти.

Први важнији писани кривично-процесни пропис представља распис Попечитељства правосуђа од 11. фебруара 1842. године којим је било уређено питање доказних средстава која се могу употребљавати у кривичним суђењима. Овим упутством уведена је законска оцена доказа преузета из аустријског Казненог закона из 1803. године. Ово упутство прописивало је којим се доказним средствима судија може служити и под којим условима изведени докази могу имати доказну снагу.³ Овај правни акт је први у низу који индиректно регулише и право на одбрану кроз утврђивање доказних средстава и ограничавање самовоље судија. Крајем тридесетих година 19. века забележени су први покушаји да се изради целовити закон о кривичном поступку. Кнез Милош Обреновић је 1829. Године овај посао поверио Вуку Караџићу али је овај покушај остао без успеха. Нешто озбиљнији подухват на припреми овог закона почиње 1856. године и трајао је 9 година, а као резултат тог подухвата јесте ступање на снагу Законика о поступку судском у кривичним делима 1865. године, који је у Србији важио све до 1929. године.⁴

За време краљевине СХС у самом почетку важила су различита законодавства на уједињеним територијама, и то:

- У Србији је важио Закон о поступку судском у кривичним делима из 1865. године.
- У Црној Гори Закон о поступку судском у кривичним дјелима из 1910. године.
- У Словенији и Далмацији је примењиван и даље аустријски Законик о кривичном поступку из 1873. године,
- У Хрватској и Славонији био је на снази Казнени поступник из 1875.године,

³Грубач, М., *Кривично процесно право*, Службени гласник, Београд, 2006. године, стр. 57.

⁴Грубач, М., *исто дело*, стр.58

- Босна и Херцеговина је имала Закон о кривичном поступку из 1891.године који је сачињен по угледу на аустријски Законик,
- На територији Бачке, Баната, Барање и Међумурја важио је мађарски Закон, из 1896. године

Тек 1929. године донет је јединствени Законик о судском кривичном поступку за Краљевину Југославију, а са ступањем на снагу овог законика престало је да важи дотадашње законодавство. Овај закон је предвиђао врло широка права на формалну одбрану окривљеног у сваком стадијуму поступка. Докази су се оцењивали по слободном судијском уверењу, кад је и дефинитивно престала да важи законска оцена доказа. Овај законик важио је до пропасти Југославије 1941. године а на неким подручјима непосредно или посредно и за време Другог светског рата. Након Другог светског рата, на основу Закона о неважности правних прописа донетих пре 1941. године и за време непријатељске окупације из 1946. године примењивале су се одредбе тог Законика као правна правила, под условом да нису супротне уставном уређењу и законодавству нове државе, све до доношења Закона о кривичном поступку 1948. године.

Први Закон о кривичном поступку у новој држави донет је 1948. године, а био је израђен по угледу на Совјетско кривично процесно законодавство. Његово доношење означило је прекид важности и примене дотадашњих закона, а пре свега закона из 1929. године. У погледу права на одбрану овим законом су она редуцирана, те је одбрана преко браниоца могућа само у делу поступка који се спроводи пред судом, окривљени нема право приговора против оптужнице јавног тужиоца, трајање истражног затвора није ограничено, понављање кривичног поступка не може да тражи окривљени већ само овлашћени јавни тужилац.⁵

1953. године донет је потпуно нов, либералнији и у свему прогресивнији Законик о кривичном поступку. Овим закоником кривични поступак је уређен на сличан начин као Законом из 1929. године али је претрпео извесне модификације у складу са новим политичким уређењем. У току свога важења, закон је претрпео низ измена и допуна, а најзначајније измене су уследиле 1967. године. Овим законом и његовим изменама проширено је право одбране окривљеног и унети су значајни елементи контрадикторности и странчке јавности у претходни поступак. Положај окривљеног је такав да су његова права временом бивала све шира: браниоца може да

⁵Грубач, М., *исто дело*, стр.60.

има у сваком стадијуму поступка, против оптужнице може да поднесе приговор који изазива судску контролу тог оптужног акта и штити окривљеног од неоснованог оптужења, основи за одређивање притвора су релативно прецизно одређени и сужени, а његово трајање у претходном поступку је ограничено и подвргнуто повременој судској контроли, за неоправдану осуду и неосновано лишење слободе оптуженом припада накнада штете...

Након доношења Устава СФРЈ из 1974. године, донет је нови Закон о кривичном поступку 1976. године, који је наредне године ступио на снагу. Иако формално нов, овај закон је представљао нешто измењен до тада важећи Законик о кривичном поступку из 1953. године. Принципи кривичног поступка, најважније установе и основна решења су остала неизмењена. Измене су се односиле пре свега на организацију судова, док су поједине одредбе побољшане и модернизоване. Закон о кривичном поступку из 1976. године остао је на снази све до распада СФРЈ и доношења Устава СРЈ 1992. године, а након тога се примењивао на територијама Србије и Црне Горе све до 2002. године.

Након распада бивше СФРЈ, Савезно веће скупштине Југославије прогласило нови Устав 27. априла 1992. године, који је истога дана ступио на правну снагу. Овим Уставом створена је нова Савезна Република Југославија од Република чланица Србије и Црне Горе. На овај начин створена је могућност да се усвоји и нови законик о кривичном поступку са реформаторским и системским променама и евентуалном потпуном кодификацијом ове материје.

Устав СРЈ предвиђао је да „се сваком јемчи право на одбрану и право да узме браниоца пред судом или другим органом надлежним завођење поступка“.⁶ Самим тим било је предвиђено да лице има право на стручну одбрану иако још увек није стекло процесни субјективитет окривљеног. Поштовање уставних гаранција налагало је конституисање права на стручну одбрану и пре почетка формалног кривичног поступка.

Доношењем законика о кривичном поступку Савезне Републике Југославије децембра месеца 2001. године и његовим ступањем на правну снагу наредне године, почиње последња фаза у развоју Југословенског кривичног процесног законодавства. Она траје веома кратко, и везана је за преуређење исте у државну заједницу Србија и Црна Гора 2003. године, када фактички почиње и нова фаза у развоју

⁶Члан 29. ст.1. Устав СРЈ

кривичнопроцесног законодавства Србије, која ће након престанка државне заједнице постати самостална држава. Ову своју законодавну надлежност Србија је остварила на тај начин што је преузела тада важећи савезни Законик о кривичном поступку, тако да је он постао Републички пропис под називом Законик о кривичном поступку Србије.

Циљеви које је требало постићи доношењем Законика о кривичном поступку из 2001. пре свега су везани за регулисање питања која се односе на усклађивање са међународним актима које је ратификовала наша земља, као и усклађивање са решењима у компаративним кривичнопроцесним законодавствима и у том смислу стварања нормативне основе за повећање ефикасности кривичног поступка.

Претходни Законик о кривичном поступку био је последњи у низу законика који су били одлика континенталне-европске традиције. Овај законик, иако са одређеним недостацима, био је прилагођен српској традицији и наслањао се на дотада постојећи модел преузет из француског права. Овај закон био је усклађен са Уставом па су гаранције права на одбрану биле једнствене. Суд је био тај који је водио истрагу и који је предузимао доказне радње, он је остваривањем своје делатности доприносио одбрани окривљеног. Према одредбама претходног ЗКП створен је нормативни оквир за несметано остваривање права на стручну одбрану осумњиченог. Осумњичени је на тај начин стицао право на стручну помоћ адвоката већ у првој фази полицијског ислеђења. Ово је било регулисано чл. 226. ст. 7. ЗКП.

Усвајањем Законика о кривичном поступку 2011. године са изменама и допунама⁷ који је у примени од 1. октобра 2013. године⁸ Србија је напустила ранију континентално-европску правну традицију и приклонила се уређењу кривичног поступка на основама англосаксонске правне традиције или адверзијалног (страначког) уређења тог поступка.

Најзначајније промене које су уведене новим уређењем кривичног поступка у наш правни систем су тужилачка истрага (раније је постојала судска истрага) и потпуна адверзијална конструкција главног претреса на коме је улога суда у утврђивању истине сведена на изузетак. Наиме, суд може наложити тужиоцу да предузме одређену доказну радњу и када је тужилац одбио предлог окривљеног и његовог браниоца у току истраге, уколико постоје за то оправдани разлози. Такође, суд у току испитивања сведока, вештака и окривљеног од стране других процених субјеката, а не суда, може

⁷Законик о кривичном поступку „Службени гласник РС“ 72/2011; 101/2011; 121/2012; 32/2013; 45/2013.

⁸ЗКП из 2011. године примењује се у поступцима за кривична дела организованог криминала од 15.1.2012.г.

постављати додатна питања како би се појасниле одређене чињенице, док чл.15ст. 4 предвиђа да суд у неким случајевима може изводити доказе и по службеној дужности, а ако оцени да су изведени докази противречни или нејасни и ако је то неопходно да би се предмет доказивања свестрано расправио.

III ПРАВО НА ОДБРАНУ У УПОРЕДНОМ ПРАВУ

За положај окривљеног у кривичном поступку, као и за право на одбрану, од значаја је систем процесних правила који се примењује у конкретном случају. Када говоримо о кривичним поступцима уопште и врстама, говоримо пре свега о две основне категорије- англосаксонски и континентално европски систем. Континентално-европски систем често се означава као инквизиторски, а англосаксонски као акузаторски, иако таква подела суштински није доследна. И сам континентално-европски систем садржи одређене акузаторске елементе, те он у ствари представља један мешовити систем. Исто тако, многи англосаксонски системи нису чисто акузаторског типа.

Већина држава „старе“ континенталне Европе има мешовите кривичне поступке, са изузетком Италије, која је након последње реформе свог кривичног процесног законодавства, кривични поступак уредила претежно на адверзијалним основама. Обрнуто, већина држава које припадају тзв. енглеском говорном подручју, где је најкарактеристичнија Велика Британија, односно пре свега Енглеска и Велс, као и САД, имају типичне адверзијалне кривичне поступке.⁹

1. Континентално право

За континентално-европске кривичне поступке, односно поступке који садрже и елементе акузаторског и елементе инквизиторског поступка, карактеристично је да у истрази постоје јаки инквизиторски елементи (који се огледају у одсуству контрадикторности и јавности), али уз поштовање права на одбрану и у тој фази кривичног поступка. У кривичном поступку, процесне функције и процесни субјекти су међусобно одвојени. Поступак се покреће само на иницијативу овлашћеног тужиоца који одређује предмет и обим суђења, а окривљени има одређени фонд права који му омогућава да се брани од оптужбе. Суд врши функцију суђења. У поступку важи начело материјалне истине, што је такође карактеристика мешовитог, континентално-европског система. Суд у том смислу у току поступка тежи да утврди истину, без обзира да доказну активност странака. Суд је „господар поступка“, по правилу сам

⁹Шкулић, М. *Доминантне карактеристике основних великих кривичнопроцесних система и њихов утицај на реформу српског кривичног поступка*, Crimen, бр. 2, 2013., стр.117.

изводи све доказе током суђења, уз давање мање или веће доказне улоге и самим странкама, али није ограничен доказним предлозима странака, већ има право и дужност сопствене доказне иницијативе.

Наш кривични поступак је до недавно, тј. до доношења, ступања на снагу и потпуне примене ЗКП-а из 2011. године, слично као и на пример, кривични поступци Немачке и Француске, али и низа других европских држава, припадао овом типу поступка.

2. Англосаксонско право

За англосаксонске, односно адверзијалне типове поступка, карактеристично је да је суд у доказном смислу веома пасиван, тако да је извођење доказа у основи препуштено странкама, док се суд претежно фокусира на процену која је странка у „доказном двобоју“ пред њим била успешнија. Суђење почиње презентирањем доказа оптужбе, на које одбрана у одређеним процесним формама одговара, односно има прилику да даје одговор, да би се потом, изводили докази одбране, уз могућност да на њих одговара тужилац, док суд има веома ограничене могућности током извођења доказа. У суштини, типични адверзијални кривични поступци веома су слични парничном поступку, односно грађанском поступку уопште.

Кривичнопроцесне функције (суђење, оптужење и одбрана) су основне процесне функције и раздвојене су на три између себе одвојена и независна процесна субјекта (суд, тужилац и окривљени). Тужилац износи спор пред суд и сноси терет доказивања, окривљени се брани, а суд пресуђује на основу материјала који произађе из контрадикторне расправе странака у коју се он не меша¹⁰.

У англосаксонском кривичном поступку не постоје стандардни видови стручне одбране која је позната и блиска досадашњем нашем кривичном праву. Што значи да су обавезна одбрана и одбрана сиромашних потупна непознаница за овај правни систем.

У земљама common law система егзистира институт legal aid. Овај институт представља симбиозу нама познатих облика стручне одбране.

Legal aid представља вид одбране по службеној дужности и за примену овог института непоходно је да окривљени буде сиромашан те да не може да сноси

¹⁰ Грубач, М. *Приручник за полагање правосудног испита*, Кривично процесно право, ВИ издање, Београд, 2014, стр. 21

трошкове стручне одбране. Оно што овај институт додатно разликује од института одбране у континенталном праву јесте и могућност окривљеног да одбије стручну помоћ и да сам реализује одбрану.

Табела 1. Обавезна стручна одбрана у континенталном и адверзијалном систему

	Адверзијални кривични Поступак	Континентални кривични поступак
(не) постојање обавезне стручне одбране	Окривљени у већини адверзијалних кривичних поступака има право да му се постави бранилац, уколико сам нема финансијских средстава да сноси трошкове стручне одбране, али ако сам не жели браниоца, он му се не поставља супротно његовој вољи, јер окривљени има право на „самозаступање“ у кривичном поступку.	У одређеним процесним ситуацијама и од одређене фазе поступка, окривљени мора да има стручног браниоца, па ако га сам не ангажује, поставља му се по службеној дужности од стране органа поступка.

У енглеском праву постоји апсолутна обавезност одбране, само ако се окривљени терети за извршење кривичног дела убиства. У свим осталим случајевима, заснивање обавезне одбране сиромашних односно legal aid зависи од дискреционе оцене суда. За утврђивање постојања услова за заснивање legal aid према индиректној обавезности у енглеском праву користе се Вихеријеви критеријуми како би се могло доћи до примене института legal aid. Ови критеријуми су:

- Оптужба је тешка, па је оптужени од опасности од губитка живота, слободе или трпљења штете по своју репутацију,
- Оптужба се заснива на суштинским питањима права,
- Окривљени није у стању да прати поступак и стање свог случаја због непознавања енглеског језика, моменталне болести и других телесних и менталних дисфункција,
- Природа одбране укључује испитивање сведока и унакрсно испитивање вештака,

- Одбрана је у интересу неких других лица и не само окривљеног.¹¹

Кривично право САД још увек извире из прилично хетерогених извора:

- 1) већина кривичноправних одредби је прописана законима (статутима) држава, као и законима (статутима) који се доносе на савезном нивоу;
- 2) кривично право је делом садржано у трговинској, санитарној, здравственој, финансијској и пореској регулативи, која се усваја како на савезном, тако и на нивоу држава, односно регулаторних агенција;
- 3) један део кривичног права извире и непосредно из Устава САД;
- 4) кривично право се данас у ретким приликама у неким од држава САД среће и као *common law*, што је иначе, по узору на такво право Енглеске, био први и најранији извор кривичног права у САД, а своди се на својеврсно обичајно право, односно обухвата право и инкриминације које својим одлукама стварају саме судије (*judge-made crimes*).¹²

У америчком праву апсолутна обавезност одбране постоји уколико је извршено кривично дело за које је предвиђена смртна казна. Уколико говоримо о критеријумима за примену овог института у случају индиректне обавезности и у овом систему долази до примене Вихеријевих критеријума.

Примена овог института није могућа у случајевима саобраћајне делинквенције осим уколико је реч о саобраћајној деликвенцији са смртним исходом. Овакав став заузет је из разлога јер се сматра да су возачи довољно имућни да сами снесу трошкове стручне одбране.¹³

¹¹Samuel Alec, *Criminal Legal Aid the Issues of Principle, The Criminal Law Review*, April, 1983, page 225.

¹²T. J. Gardner and V. Mainan /1980/: *Criminal Law – Principles, Cases and Readings*, „West Publishing Company“, St. Paul, New York, Los Angeles, San Francisco, str. 30 i 31.

¹³Кнежевић, С., *Заштита људских права окривљеног у кривичном поступку*, Центар за публикације Правни факултет Ниш, 2007. године, стр. 67.

IV МЕЂУНАРОДНИ ИЗВОРИ ПРАВА НА ОДБРАНУ

Када говоримо о међународним изворима којима се гарантују не само основна права и слободе већ и одређена права и слободе у крвичном поступку, ту пре свега треба имати у виду Европску конвенцију за заштиту људских права и основних слобода¹⁴, а поред ње и њених протокола треба узети у обзир и Општу декларацију о правима човека, Међународни пакт о грађанским и политичким правима, Конвенцију против тортуре и другог окрутног, нељудског понижавајућег поступања или кажњавања и др.

Као најстарији међународни извор, на основу којег су рађени и многи други међународни документи, можемо узети Универзалну декларацију о људским правима, усвојену 10. децембра 1948. године. Овом декларацијом отворен је пут да се настојања на заштити и унапређивању гарантованих права воде на најширем плану, како у територијалном смислу (све државе света) тако и суштински (сва људска права).

Међународне конвенције легислативног карактера дају могућности за заштиту и унапређење поштовања људских права. Појединац се у овом случају пред надлежним органима може позвати на своја права и ефикасно их штитити. Ипак, када је у питању међународни план, чињеница је да до сада прихваћени механизми надзора имају ограничени домет. Регуларни надзор- односно међународни надзор који се врши на основу извештаја које државе подnose у вези са применом ратификованих конвенција у области људских права, као и специјални надзори, било они који имају судски карактер, било они које спроводе релевантна тела УН, у принципу се свode на политички притисак који се препорукама надлежних органа УН врши на државе чланице. У том смислу ситуација на универзалном плану је далеко од оне која постоји на регионалном-европском плану.

Према међународним стандардима, прво на одбрану лице стиче у моменту када му је одређено полицијско задржавање. У пракси то би значило моментом доношења решења о задржавању.

¹⁴Европску конвенцију за заштиту људских права и основних слобода, ратификована марта 2004.

1. Универзална декларација о људским правима

Универзална декларација о људским правима¹⁵ је први свеобухватни инструмент о људским правима који је Генерална скупштина УН усвојила као резолуцију, односно инструмент који није правно обавезан. Намера њених аутора, како је то речено у уводним одредбама, јесте да Универзална декларација постави заједнички стандард који треба да постигну сви народи и све нације, како би сваки појединац и сваки орган друштва имајући у виду ову декларацију на уму тежио да учењем и васпитањем допринесе поштовању у њој наведених права и слобода. Ипак, иако Универзална декларација није међународноправни инструмент који би био упућен државама на ратификацију, несумњив је утицај који је извршила како на међународне конвенције легислативног карактера које ће јој уследити, тако и на унутрашње правне системе држава.

Универзална декларација о људским правима садржи одредбе о грађанским и политичким правима, као и одредбе о економским и социјалним правима. Конкретизација ове декларације остварена је кроз више других међународноправних инструмената УН:

1. Међународни пакт о грађанским и политичким правима¹⁶
 - Факултативни протокол уз Међународни Пакт о грађанским и политичким правима¹⁷;
 - Други факултативни протокол уз Међународни пакт о грађанским правима, који има за циљ укидање смртне казне¹⁸;
2. Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима¹⁹
3. Конвенција против мучења и других свирепих, нехуманих, или понижавајућих казни или поступака²⁰
4. Међународна конвенција о укидању свих облика расне дискриминације²¹

¹⁵Усвојена и проглашена резолуцијом Генералне скупштине Уједињених нација 217 (III) од 10.децембра 1948.године: 48 држава је гласало за, ниједна против, док је 8 било суздржано (укључујући Југославију, Саудијску Арабију, Јужну Африку и СССР).

¹⁶ Међународни пакт о грађанским и политичким правима, Службени лист СФРЈ бр.7/1971

¹⁷ Факултативни протокол уз Међународни Пакт о грађанским и политичким правима, Службени лист СРЈ, бр.4/2001

¹⁸Други факултативни протокол уз Међународни пакт о грађанским правима, који има за циљ укидање смртне казне, Службени лист СРЈ. Бр. 4/2001

¹⁹ Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима, Службени лист СФРЈ бр.7/1971

²⁰ Конвенција против мучења и других свирепих, нехуманих, или понижавајућих казни или поступака, Службени лист СФРЈ, бр.9/1991

5. Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена²²

- Опциони протокол уз Конвенцију о елиминисању свих облика дискриминације жена²³

2. Међународни пакт о грађанским и политичким правима

За разлику од Универзалне декларације о људским правима, међународноправни инструменти УН легислативног карактера, као што је Међународни пакт о грађанским и политичким правима, представљају налог властима држава чланица да их примењују. Чином ратификације, овај међународни уговор постаје интегрални део унутрашњег правног система. Већина чланица ОУН ратификовала је овај међународни уговор. Међу њима спада и наша држава.

Најшира заштита људских права обезбеђена је Међународним пактом о грађанским и политичким правима и Међународним пактом о економским, социјалним и културним правима.

Међународни пакт о грађанским и политичким правима садржи сет следећих права: право на живот (чл. 6), забрана мучења, нечовечног или понижавајућег поступања или кажњавања (чл. 7), забрана ропства и принудног рада (чл. 8), право на слободу и безбедност личности (чл. 9), право лица лишеног слободе на човечно поступање (чл. 10), забрана лишавања слободе због неиспуњена уговорне обавезе (чл. 11), право на слободно кретање (чл. 12), право кретања странаца (чл. 13), право на правично суђење (чл. 14), право *ne bis in idem* (чл. 15), право на признање правне личности (чл. 16), право на заштиту приватног живота, породице, стана и преписке (чл. 17), право на слободу мисли, свести и вероисповести (чл. 18), слобода изражавања (чл. 19), забрана пропаганде рата и позивања на националну, расну или верску мржњу (чл. 20), право на слободу мирног окупљања (чл. 21), слобода удруживања (чл. 22), право на заштиту породице (чл. 23), заштита детета (чл. 24), право на учешће у јавним пословима (чл. 25), заштита од дискриминације (чл. 26), заштита припадника националних мањина (чл. 27).

²¹Међународна конвенција о укидању свих облика расне дискриминације, Службени лист СФРЈ, Додатак, бр. 6/67

²²Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена, Службени лист СФРЈ, бр. 11/81

²³ Опциони протокол уз Конвенцију о елиминисању свих облика дискриминације жена, Службени лист СФРЈ, бр. 13/2002

Право на одбрану у овом акту обухваћено је пре свега кроз право на правично суђење, и право *ne bis in idem*. Ово право је неодојиви део корупуса људских права. У одредби чл.14. Међународног пакта о грађанским и политичким правима окривљени има право „да буде присутан на суђењу и да се брани сам или уз помоћ правног заступника по свом избору; ако нема браниоца да буде упознат о свом праву да га има, и кад год то интерес правде захтева да му се постави бранилац по званичној дужности, без плаћања трошкова ако нема средства да плати“.²⁴

3. Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода

Владе потписнице Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода усвојиле су ову конвенцију 1950. године а ступила је на снагу 1953. године. Ова конвенција као свој узор има Универзалну декларацију о људским правима.

Од посебног значаја за кривични поступак, а посебно за окривљеног и његово право на одбрану јесте чл. 6 ове Конвенције. Овај члан назначен је као право на правично суђење. Према овом члану „свако, током одлучивања о његовим грађанским правима и обавезама, или о кривичној оптужби против њега, има право на правичну и јавну расправу у разумном року пред независним и непристрасним судом, образованим на основу закона. Пресуда се мора изрећи јавно, али се штампа и јавност могу искључити у току целог или с дела суђења у интересу морала, јавног реда или националне безбедности у демократском друштву, када то захтевају интереси малолетника или заштита приватног живота странака, или у мери која је, по мишљењу суда, неопходнопотребна у посебним околностима када би јавност могла да нашкоди интересима правде.“²⁵

Од посебног значаја је став 3 овог члана према коме свако ко је оптужен за кривично дело има следећа минимална права:

- а) да без одлагања, подробно и на језику који разуме, буде обавештен о природи и разлозима оптужбе против њега;
- б) да има довољно времена и могућности за припремање одбране;

²⁴Кнежевић, С, *исто дело*, стр. 55.

²⁵Члан 6.ст. 1 Европске конвенције о људским правима

- ц) да се брани лично или путем браниоца кога сам изабере или, ако нема довољно средстава да плати за правну помоћ, бесплатно добије браниоца по службеној дужности када интереси правде то захтевају;
- д) да испитује сведоке против себе или да постигне да се они испитају и да се обезбеди присуство и саслушање сведока у његову корист под истим условима која важе за оне који сведоче против њега;
- е) да добије бесплатну помоћ преводиоца ако не разуме или не говори језик који се употребљава на суду.²⁶

Потписнице ове Конвенције дужне су да одредбе о праву на одбрану унесу у своје законе о кривичном поступку. На државама је остављено да даље законским и подзаконским актима спроведу ова минимална права, односно прописивање услова за обавезну одбрану, за постављање браниоца по службеној дужности, а на самим судовима и другим надлежним органима да процене да ли је лице имало довољно времена и могућности за припремање одбране, као и на ком језику ће се лицу саопштити природа иразлози оптужбе.

4. Повеља о темељним правима ЕУ

Европски парламент, Савет и Комисија 2010. године прогласили су и усвојили текст Повеље о темељним правима Европске Уније.²⁷

Циљ ове Повеље је да настави и потврди идеју настајања саме Европске уније, која се тиче утемељења на заједничким вредностима свих народа Европе. Европска унија се заснива на недељивим и јединственим вредностима људског достојанства, слободе, једнакости и солидарности, начелима демократије и владавине права и тако поједница ставља у средиште свог деловања. Овом Повељом ЕУ настоји да потврди своје надлежности и задатке које проистичу из уставних традиција и међународних обавеза свих држава чланица.

Повеља се наслања на већ постојеће међународне документе попут Европске конвенција за заштиту људских права и основних слобода, Социјалне повеље коју су усвојиле Унија и Савет Европе, праксе Суда ЕУ и Европског суда за људска права.

²⁶Члан 6.ст.3. Европска конвенција о људским правима

²⁷ Повеља о темељним правима ЕУ 2010/С 83/02

У овој повељи у члану 48. државе чланице усвојиле су одредбу која се тиче претпоставке невиности и права на одбрану. Према овом члану Повеље, ставу 1., свако оптужено лице сматра се недужним све док се његова кривица не докаже у складу са законом, док се ставом 2. даје и гаранција права на одбрану и инситира на поштовању истог. Такође, чланом 47. Повеље гарантује се сваком лицу могућност да буде саветован, брањен и засупан.

V ВРСТЕ ОДБРАНЕ

Када говоримо о врстама одбране можемо говорити о поделама према различитим критеријумима. Тако одбрана може бити:

- Материјална и формална или процесна – према природи основа за побијање казног захтева,
- Лична, стручна и комплементарна – у зависности од учесника који врше одбрану.

1. Материјална и формална одбрана

Подела на материјалну и процесну извршена је према природи основа за побијање захтева. Ова подела једна је од најстаријих и најшире прихваћених подела у кривичнопроцесној теорији а самим тим и у нашој кривичноправној доктрини.

Материјалном одбраном се настоји отклонити сам казнени захтев тврдњом да држава уопште нема право на кажњавање.²⁸ У овом смислу разлози за одбијање казног захтева огледају се у томе што дело за које се окривљени терети није кривично дело или постоји неки од основа који искључује кривицу или се окривљеном не може изрећи санкција која се захтева услед постојећих олакшавајућих околности. С друге стране, процесна одбрана уперена је против форме казног захтева и поступка у коме се о њему одлучује. Процесном одбраном се настоји оспорити казнени захтев из формалних разлога јер није у складу са кривичнопроцесним прописима. На овај начин окривљени се може бранити тако што ће истицати да нема овлашћеног тужиоца у конкретном случају, да постоје недостаци у садржини оптужног акта, да није надлежан суд који поступа и др.

2. Лична, стручна и комплементарна одбрана

Као што је већ поменуто, подела на личну, стручну и комплементарну одбрану врши се према учесницима који врше одбрану.

²⁸Ђурђић, В., исто дело, стр.199.

2.1. Лична одбрана

Под личном одбраном подразумева се делатност окривљеног на остваривању сопствене одбране. Савремено кривичнопроцесно законодавство настоји да током читавог кривичног поступка омогући реализацију права на личну одбрану, стварајући на тај начин услове за остваривање начела равноправности окривљеног с противном странком.

Процесни положај окривљеног у претходном кривичном поступку пружа могућност за активно остваривање личне одбране. Окривљени, као кривично процесна странка може предлагати извођење појединих кривичнопроцесних радњи, присуствовати њиховом извођењу, давати одређене сугестије, изнести мишљење, истицати примедбе....

Најважнији део активности које се тичу личне одбране одвија се на главном претресу. Међутим, како проф. Кнежевић истиче процесни положај окривљеног је знатно отежан резултатима спроведене истраге. Стога је право на личну одбрану донекле ограничено. Ова ограничења потичу пре свега из давања предности исказу окривљеног као доказном средству у односу на исказ као средство реализације одбране. Такође, случај ограничења личне одбране представља и ситуација удаљавања окривљеног са главног претреса. Једино се окривљени може удаљити са претреса, док се ова мера не примењује према тужиоцу или оштећеном.

Затим, право на личну одбрану ограничено је и правом тужиоца да на главном претресу прошири отужницу и на кривично дело извршено на самом главном претресу као и на дело за које се сазнало на главном претресу. С обзиром на околности, такво дело изостаје истрага, а самом окривљеном се не оставља довољно времена да припреми одбрану.

Неминован утицај на остваривање личне одбране има и извод из казнене евиденције окривљеног. Уколико је реч о лицу које је претходно осуђивано и слано на издржавње казне затвора, утолико ће суд увидом у његов досије већ на самом почетку поступка имати унапред формирано мишљење које неминовно има утицај на доношење одлуке и одмеравање казне.

2.2. Стручна одбрана

Под стручном одбраном се подазумева одбрана која се остварује уз стручну помоћ браниоца. Потреба за учешћем стручног лица у својству браниоца потиче из потребе да се успостави процесна равноправност окривљеног са тужиоцем, а самим тим осигура правично суђење. Окривљени често не поседује потребна знања и вештине како би припремио и водио своју одбрану те је у том случају у неравноправном положају у односу на стручно оспособљеног јавног тужиоца. И у оним случајевима када окривљени поседује потребно правничко знање, доводи се у питање колико квалитетно се може супротставити оптужби, имајући у виду посебно психичко стање у коме се окривљени налази, а које је проузроковано покренутим кривичним поступком. Из ових разлога је оправдано да окривљени има свог браниоца који би према својим знањима и вештинама могао парирати јавном тужиоцу. Бранилац је лице које поседује правничко образовање и самим тим зна правила и начин комуницирања са државним органима, упознат је са роковима и одговарајућим правним средствима које може искористити. Окривљени је свакако боље заштитио своје интересе ако на својој страни у кривичном поступку има браниоца, као стручног помагача.

У овом смислу можемо рећи да је бранилац „персонификација права одбране, то је жива одбрана. Окривљени су често неписмени и неуки и приморавати их да се сами бране значи јакој руци оптужбе супроставити један доста слаб отпор. Окривљени би се без помоћи браниоца тешко снашао у лавиринту кривичног поступка и лутањем без компаса би тешко заштитио своје интересе.²⁹

Осим што је бранилац окривљеног и његов помоћник, неки аутори су мишљења да је и помоћник кривичног суда. Наиме, кривични суд је дужан да са подједнаком пажњом утврђује не само оне чињенице које терете окривљеног него и оне које иду у његову корист, те у том циљу бранилац доприноси утврђивању истине, а нарочито утврђивању оних правно релевантних чињеница које иду у корист окривљеног, и тиме помаже кривичном суду. Помоћ коју бранилац пружа кривичном суду огледа се и у тумачењу појединих одредаба кривичнопроцесних закона приликом њихове практичне примене.

²⁹ Tenekides C. – G., *De la defnese en materie crimeelle, these*, Paris, 1987., цитирано према Кнежевић, С. *Заштита људских права покривљеног у кривичном поступку*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, 2007., стр. 55.

ЗКП предвиђа да бранилац може бити само адвокат, а уз одређена законска ограничења може га заменити адвокатски приправник. Окривљени се о праву да узме браниоца мора поучити приликом првог испитивања, када му се мора и саопштити да бранилац може присуствовати његовом испитивању.

За остваривање права на стручну одбрану значајан је и моменат стицања овог права. Лице које има статус окривљеног може имати браниоца у току читавог поступка. Заправо, окривљени може ангажовати браниоца и пре формалног покретања поступка, тачније и пре покретања истраге, а ово право има кад надлежни предистражни органи предузимају неке радње у сврху кривичног гоњења окривљеног пре него што је покренут кривични поступак.

Често у литератури можемо наићи на поистовећивање појмова стручне и формалне одбране. Тако према проф. Кнежевићу овакво термилошко означавање овог вида одбране може се сматрати неадекватним³⁰ јер уколико одбрану означимо формалном то значи да она поседује одређене карактеристике које је чине потпуно различитом од материјалне, а за шта се често користи појам личне одбране. Међутим, у овом случају о томе нема речи. Делатност браниоца на реализацији одбране окривљеног комплементарна је са активношћу окривљеног и никако се не може означити само формалном. Иако се формална одбрана суштински остварује путем поднесака и формалних активности од стране изабраног или постављеног браниоца, много је адекватније формалну одбрану заправо назвати стручном, с обзиром да се она обавља од за то стручно оспособљеног и обученог лица односно адвоката.

У интересу окривљеног, а и ради остварења објективних циљева поступка, што представља јавни интерес, сваки окривљени би требало да има браниоца. Насупрот томе, обавезно учешће браниоца у свакој кривичној ствари противно је природи права на браниоца, изазивало би непотребно велике трошкове поступка, а у појединим, лакшим случајевима, за постизање правилне и законите судске одлуке показује се да није неопходно. Због ових супротстављених захтева, савремена процесна законодавства прописују случајеве када окривљени мора имати браниоца, а у осталим случајевима остављено је да сам окривљени одлучи хоће ли узети браниоца. Поред тога, посебно се регулише ситуација када окривљени жели да има браниоца али због материјалног стања није у могућности да га ангажује. На такав начин уређена је и код нас стручна одбрана

³⁰Кнежевић, С. *Заштита људских права окривљеног у кривичном поступку*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, 2007., стр. 49.

па се може рећи да постоје три врсте стручне одбране: обавезна одбрана, факултативна одбрана и одбрана сиромашног окривљеног.³¹

2.2.1. Обавезна одбрана

Обавезна одбрана се односи на оне случајеве у којима, због тежине дела које му се ставља на терет или посебних потреба, окривљени мора имати браниоца. У том случају, сам окривљени може изабрати браниоца који ће му пружати стручну помоћ. Али уколико он то не учини, суд ће му браниоца поставити по службеној дужности.

Када говоримо о обавезности одбране можемо рећи да она може бити апсолутна и релативна.

Апсолутна обавезност одбране искључује постојање могућности да се било чијом воља та обавезност може искључити или изменити. Ниједан од кривичнопроцесних субјеката није овлашћен да самоиницијативно одлучи да ли ће применити институт обавезне одбране, већ је дужан да поштује законске одредбе.

С друге стране, релативна обавезност, која је карактеристична за англосаксонско и бивше совјетско право, оставља окривљеном могућност да се својевољно одрекне обавезне стручне одбране без обзира на испуњавање услова за њено постојање.³²

Према нашем позитивном праву предвиђена је апсолутна обавезност института обавезне одбране. Обавезна одбрана не може се искључити ни вољом окривљеног ни вољом неког другог кривичнопроцесног субјекта. Сходно томе, у поступцима за које је закон предвидео обавезну стручну одбрану, окривљени мора имати браниоца.

ЗКП изричито предвиђа да окривљени мора имати браниоца:

- 1) ако је нем, глуп, слеп или неспособан да се сам успешно брани - од првог саслушања, па до правноснажног окончања кривичног поступка;
- 2) ако се поступак води због кривичног дела за које је прописана казна затвора од осам година или тежа казна - од првог саслушања, па до правноснажног окончања кривичног поступка;
- 3) ако је задржан или му је забрањено да напушта стан или је притворен - од лишења слободе, па до правноснажности решења о укидању мере;

³¹Ђурђић, В., *исто дело*, стр.201.

³²Мршевић, З., *Обавезна одбрана у кривичном поступку*, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, бр. 2, 1988., стр.100.

- 4) ако му се суди у одсуству - од доношења решења о суђењу у одсуству, па док суђење у одсуству траје;
- 5) ако се главни претрес одржава у његовој одсутности због неспособности коју је сам проузроковао - од доношења решења да се главни претрес одржи у његовој одсутности, па до правноснажности решења којим суд утврђује престанак неспособности за учествовање на главном претресу;
- 6) ако је због нарушавања реда удаљен из суднице до завршетка доказног поступка или завршетка главног претреса - од доношења наредбе о удаљењу, па до повратка у судницу или до саопштавања пресуде;
- 7) ако се против њега води поступак за изрицање мере безбедности обавезног психијатријског лечења ;
- 8) од почетка преговора са јавним тужиоцем о закључењу споразума о признању кривике па до доношења одлуке суда о споразуму;
- 9) ако се претрес пред другостепеним судом држи у одсуству уредно позваног окривљеног³³;
- 10) уколико се поступак води против малолетника.³⁴

Ако у законом предвиђеним случајевима бранилац не буде изабран или у току кривичног поступка окривљени остане без браниоца или се не споразуме са саокривљенима о браниоцу или не изабере другог браниоца, јавни тужилац или председник суда пред којим се води поступак ће му за даљи ток поступка решењем поставити браниоца по службеној дужности, по редоследу са списка адвоката који доставља надлежна адвокатска комора.

Иако постављање браниоца по службеној дужности има превасходно за циљ да допринесе квалитетнијој одбрани, постоје извесни недостаци у тим ситуацијама. Прво, бранилац може свој рад заснивати само на обављању нужних и неопходних радњи и избећи већи труд у пружању помоћи окривљеном обзиром да није ангажован, односно плаћен од стране окривљеног, а имајући истовремено у виду да му је награда за заступање загарантована на терет буџетских средстава суда. Друга могућност која такође може ићи на штету окривљеног је да му се додели бранилац који нема довољно знања и искуства. Наиме, на списку у адвокатској комори за браниоце по службеној дужности налазе се сви адвокати уписани у комору, а који су поднели захтев да се нађу

³³Чл. 74. ЗКП

³⁴Чл. 49.ст.1. Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичнојправној заштити малолетних лица

на листи адвокатске коморе за браниоце по службеној дужности. Ово може значити и да на њој буду адвокати који су недавно положили правосудни испит и који немају довољно година у пракси за заступање тежих кривичних дела или чак не поседују никакво искуство у овој области, а што свакако негативно утиче на квалитет одбране.

Врло важан моментат када је реч о обавезној одбрани јесте моменат када у поступку имамо малолетног окривљеног. Малолетни окривљени не може сам и без стручне помоћи остварити функцију одбране. Приликом првог саслушања, као и током читавог поступка, малолетни окривљени мора имати браниоца. Уколико малолетни окривљени, његов законски заступник или сродници не ангажују браниоца, судија за малолетнике ће поставити браниоца по службеној дужности. Закон, такође, води рачуна да бранилац у поступку према малолетницима буде лице које поседује посебна знања из области права детета и малолетничког преступништва. Поред категорије лица која се сматрају малолетницима, у ову групу у одређеним случајевима потпадају и млађи пунолетници, односно лица до 21 године живота.

2.2.2. Факултативна одбрана

Факултативна одбрана се односи на оне поступке за које законодавац није прописао обавезну стручну одбрану, те се може рећи да од обавезне одбране постоји одступање у виду факултативне одбране.

О факултативној одбрани се ради када једино од воље самог окривљеног зависи да ли ће имати браниоца. Овај вид одбране заснива се на праву окривљеног да одлучи хоће ли се сам бранити или уз помћ браниоца. Закон не наводи у којим случајевима је одбрана факултативна али се сматра да је обавезна одбрана факултативна у свим оним случајевима у којима се не захтева обавезна одбрана.

У начелу, факултативна одбрана није могућа у редовном поступку, већ само у сумарном.³⁵ Лице у овом случају може али и не мора имати браниоца, бранилац му се ни на који начин не може наметнути. Окривљеном је остављена слобода да браниоца може узети у било којој фази поступка а исто тако може у било којој фази отказати пуномоћје дато браниоцу, и одбрану изнети самостално.

³⁵Ђурђић, В..*исто дело*, стр. 202.

2.2.3. Одбрана сиромашних

Одбрана сиромашних представља посебан вид стручне (формалне) одбране. Наиме, ради се о поступцима у којима није предвиђена обавезна одбрана али окривљени жели браниоца на својој страни, а притом нема финансијских могућности да га сам ангажује. Она настаје као тековина продора социјалних и хуманистичких идеја у кривичнопроцесно законодавство.

Стручна одбрана сиромашних окривљених предвиђена је не само националним законодавством већ и међународним документима. Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода за примену овог института као неопходан услов предвиђа да је у интересу правичности да се окривљеном постави бранилац. Наспрам тога, наш законодавац, поред постављања браниоца сиромашном окривљеном у интересу правичности, предвиђа још једну могућност. Наиме, окривљеном ће се бранилац поставити и у случају када је реч о кривичном делу за које је предвиђена казна затвора преко три године. Тако је наш ЗКП поставио два алтернативна услова за употребу овог института. Из свега овог произлази да увек када сиромашан окривљени, коме се на терет ставља кривично дело за које се може изрећи казна затвора преко три године, захтева да му се бранилац постави, бранилац ће и бити постављен. Када је реч о лакшем кривичном делу одлучујући су, осим материјалног стања окривљеног, и разлози правичности.³⁶

Одбрана сиромашних је институт уведен са циљем да се заштите права сиромашних окривљених али и да би се остварило начело правичности. По основу сиромашког права, окривљени добија браниоца на терет буџетских средстава суда када се против њега води поступак за који није предвиђена обавезна одбрана, а притом окривљени жели да има браниоца али није у могућности да сноси трошкове стручне одбране. Коришћењем овог процесног института, у многоме се доприноси остваривању начела равноправности странака. Наиме, прописивањем услова за обавезну одбрану постављени су такви лимити да у највећем броју кривичних поступака окривљени не мора имати браниоца. То би значило да у највећем броју поступака присуство стручне одбране зависи од воље, али и финансијских могућности окривљеног. Тако ће богати окривљени, попут оних окривљених који се терете да су „нарко босови“, ангажовати „адвокатске звезде“ или правне тимове, па чак и приватне детективе за прикупљање доказа, а насупрот њима, услед постојеће економске ситуације, већина окривљених

³⁶ Илић, Мајић, Бељански, Трешњев, **исто дело**, стр 232.

неће бити у могућности да уопште ангажује браниоца. Сходно томе, институт сиромашког права од великог је значаја за права окривљеног јер ће му држава обезбедити стручну одбрану и учинити га равноправним наспрам тужиоца у ситуацији кад окривљени није у могућности да сам сноси трошкове одбране.

Важећим ЗКП-ом предвиђени су услови за постављање бесплатног браниоца. Члан 77. ЗКП предвиђа следеће услове:

- Да окривљени поднесе захтев за постављање браниоца
- Да према свом имовном стању није у могућности да сноси награду и трошкове браниоца,
- Да се поступак води за кривично дело за које је прописана казна затвора преко три године или да то налажу разлози правичности.³⁷

О захтеву за постављање браниоца одлучује судија за претходни поступак, председник већа или судија појединац, зависно од фазе поступка. Кад суд усвоји захтев, бранилац се поставља на основу списка адвоката који је суду достављен од стране адвокатске коморе. За разлику од обавезне одбране, одбрана сиромашних никад не наступа на иницијативу државних правосудних органа, већ зависи превасходно од иницијативе окривљеног.

Међутим, у пракси је приметно да се право на одбрану сиромашних готово не употребљава. Ово из разлога не само што су странке неуке и невичне праву већ и због чињенице да држави, са финансијског аспекта, не иде у прилог да транспарентније представи ово право грађанима. С обзиром на економску ситуацију очигледно је да би примена овог института у много чему допринела остваривању права грађана као и поштовању основних људских права и начела прокламованих не само националним већ и међународним прописима. Реалност је ипак другачија, а грађани који нису упућени у могућност остваривања овог права доводе се у врло неповољан положај у односу на тужиоца. У неостваривању овог права у нашем правосудном систему није реч само о процесној неравноправности странака већ можемо говорити и о много дубљем проблему који се тиче егзистенције и опстанка окривљеног.

Као што је већ поменуто у оквиру излагања о обавезној стручној одбрани, постављање браниоца по службеној дужности може имати извесне недостатке у погледу помоћи окривљеном у одбрани, без обзира што је овај институт искључиво у интересу окривљеног. Ти недостаци односе се на то да постоји реална опасност да се

³⁷Чл.77. ЗКП

бранилац неће довољно трудити при припреми и реализацији одбране, а такође, постављени бранилац може имати недовољно искуства и знања у кривичноправној области. Наиме, квалитет браниоца а самим тим и одбране обично је одраз финансијске моћи окривљеног који га ангажује.

2.3. Комплементарна одбрана

Комплементарна одбрана подразумева одбрану окривљеног коју врше и други процесни субјекти, а не окривљени. Међутим, комплементарна одбрана није нека издвојена функција осталих процесних субјеката, већ предузимајући процесне радње и делатности у оквиру своје изворне функције, *de facto* врше и одбрану окривљеног. Суштина комплементарне одбране налази се у начелима целисходности и законитости која се остварује кроз рад јавног тужиоца и суда.

Комплементарна одбрана није одбрана која је видљива па се често у литератури о њој говори као о латентној, односно скривеној одбрани. Она има за циљ да на извешан начин допуни одбрану окривљеног али само у оној мери која служи објективним циљевима кривичног поступка.

Тако утврђивањем чињеница које окривљеном иду у корист, суд помаже одбрану окривљеног. С друге стране, јавни тужилац и полиција имају обавезу да непристрасно и објективно разјасне сумњу о кривичном делу и да са једнаком пажњом испитују чињенице које окривљеном иду у корист али и које га терете. Такође, одбрана окривљеног од стране јавног тужиоца огледа се и у његовом овлашћењу да изјављује жалбу на штету али у корист окривљеног.³⁸

³⁸Чл. 433. Ст.3. ЗКП

VI ОДБРАНА У ПОЗИТИВНОМ ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Права која су загарантована међународним документима представљају један минимум права које државе треба да уведу у свој правни систем. На овај начин државе се обавезују да испуне одређене минималне стандарде заштите људских права. Међутим, међународни акти свакако нису ограничавајућег карактера, те државе имају могућност пружања и ширих гаранција, пре свега путем уставне и законске регулативе.

1. Устав Републике Србије

Прокламоване гаранције права на одбрану из међународних докумената представљају основ којим се савремене државе руководе приликом увођења уставних принципа. Данас је тешко замислив устав који не садржи одредбе о људским правима. Право на одбрану садржано је и чини део корпуса људских права садржаних у Уставу Републике Србије. Ово право исказано је у чл. 33 према коме:

„Свако ко је окривљен за кривичо дело има право да у најкраћем року, у складу са законом подробно и на језику који разуме, буде обавештен о природи и разлозима дела за које се терети, као и доказима прикупљеним против њега.

Свако ко је окривљен за кривично дело има право на одбрану и право да узме браниоца по свом избору, да с њим несметано општи и да добије примерено време и одговарајуће услове за припрему одбране.

Окривљени који не може да сноси трошкове браниоца, има право на бесплатног браниоца, ако то захтева интерес правичности, у складу са законом.

Свако ко је окривљен за кривично дело, а доступан је суду, има право да му се суди у његовом присуству и не може бити кажњен ако му није омогућено да буде саслушан и да се брани.

Свако коме се суди за кривично дело има право да сам или преко браниоца износи доказе у своју корист, испитује сведоке оптужбе и да захтева да се под истим условима као сведоци оптужбе и у његовом присуству испитују и сведоци одбране.“³⁹

³⁹Члан 33. Устав РС

2. Законик о кривичном поступку Републике

Србије

Висок ниво заштите људских права, па тако и права на одбрану, не заснива се само на гаранцијама датим у највишим правним актима или ратификовањем међународних докумената, већ је од великог значаја и законска регулатива којом се та начела разрађују и конкретизују. Свакако, начин на који држава регулише кривични поступак одражава се на окривљеног при реализацији одбране.

Нови Законик о кривичном поступку Србије уређује кривични поступак претежно на адверзијалан начин, па се може рећи да нови ЗКП поприлично одступа од наше досадашње вишевековне традиције.

Поред тога наш нови ЗКП драстично одступа од већине континентално-европских кривичних процедура. У континенталној Европи, суд је по правилу, суверени и неприкосновени „господар“ доказног поступка, без обзира што странке располажу одговарајућом доказном иницијативом, те у одређеној мери могу учествовати и у извођењу доказа. То је најтипичније у Немачкој и у другим државама чији су нам правни системи традиционално служили као узор. Слично је и у Аустрији која је типична и интересантна и по томе, што је такође, од недавно увела систем државно-тужилачке истраге, али наравно, није прихватила и потпуно адверзијалну конструкцију главног претреса, нити је у свом новом Законику о кривичном поступку, елиминисала начело истине.

Наш ЗКП карактеристише увођење елемената који су карактеристични за адверзијални поступак. Ти елементи пре свега огледају се у:

- ограничењу начела истине, где је акценат стављен на питање терета доказивања али и на ограничавање права суду да сам и мимо страначке иницијативе утврђује чињенично стање;
- стварање могућности за тзв. паралелну истрагу, односно формално омогућавање „одбрани“ да током јавно-тужилачке истраге сама прикупља одређене доказе и „материјале“;⁴⁰
- увођење посебног процесно-правног механизма „опонирања“ оптужби од стране субјеката у функцији одбране (оптужени и бранилац), који у односу на оптужницу могу да поднесу свој одговор;⁴¹

⁴⁰ Шкулић, М., *исто дело*, стр. 230.

- припремно рочиште постаје обавезно за сва тежа кривична дела, а чија је сврха да ограничи странке при предалагању и извођењу нових доказа. Наиме, овде је реч о ситуацији да странке на главном претресу не могу предати нове доказе, које нису предложиле на припремном рочишту, а који су им од раније били познати, што значи да странке могу предложити нове доказе само под условом да постоји оправдани разлог зашто то нису раније учиниле или да учине вероватним да за постојање истих нису знале до момента предлагања;
- ЗКП даје велики значај страначким споразумима, а посебно споразуму о признању кривичног дела, који је могућ у односу на било коју врсту кривичног дела, без обзира на његову тежину, при чему је поред признања окривљеног, довољно постојање било којих других доказа који нису у супротности са признањем;
- потпуно адверзијално конструисан главни претрес, а нарочито инсистирање на страначком извођењу доказа, што је посебно типично у погледу испитивања сведока, које се дели на основно и допунско;
- формално и обавезно претходно изјашњавање странака о предмету поступка, непосредно по започињања главног претреса и др;

Када се уведе неки нови законски механизам и уопште ново законско решење (попут јавно-тужилачке истраге), онда се истовремено морају, како искористити све предности новине, тако и поднети, („истрпети“) неке мане новог решења. Међутим, новим Закоником се сада покушава остварење „немогуће мисије“, тако да истрага буде тужилачка, али да истовремено, сви докази које је јавни тужилац, као несудски државни орган прикупио, могу да се путем читања записника о датим изјавама, користе на главном претресу, исто или слично као што је то чињено и са исказима који се дају истражном судији, када он у судској истрази испитује сведоке или вештаке. Тако нешто начелно није могуће, односно није оправдано, а потенцијално би се могло сматрати и кршењем права на правично суђење.

⁴¹ Шкулић, М., *исто дело*, стр. 230.

2.1. Реализација права на одбрану у ЗКП-у

У различитим фазама кривичног поступка окривљени се може користити различитим процесним институтима, како би остварио право на одбрану. Усвајањем и ступањем на снагу Законика о кривичном поступку из 2011. године, дошло је до промене многих процесних средстава којима се окривљени може користити у вршењу функције одбране.

Поред тога што може сам реализовати функцију одбране, окривљеном, при реализацији одбране, може стручну помоћ пружити бранилац, као стручно, правно, и образовано лице.

Реализација функције на одбрану подразумева:

- Прикупљање доказа и материјала у корист одбране⁴²;
- Предузимање доказних радњи у корист одбране⁴³;
- Упознавање са прикупљеним доказима⁴⁴;
- Изношење одбране⁴⁵;
- Саслушање оптуженог⁴⁶.

Окривљени и његов бранилац могу самостално прикупљати доказе и материјал у корист одбране. У прилог томе говоре и одбредбе ЗКП у чл. 301:

- 1) да разговарају са лицем које им може пружити податке корисне за одбрану и да од тог лица прибављају писане изјаве и обавештења, уз његову сагласност;
- 2) да улазе у приватне просторије или просторе који нису отворени за јавност, у стан или просторе повезане са станом, уз пристанак њиховог држаоца;
- 3) да од физичког или правног лица преузму предмет и исправе и прибаве обавештења којима оно располаже, уз његову сагласност, као и уз обавезу да том лицу издају потврду са пописом преузетих предмета и исправа.

Сва обавештења до којих окривљени и његов бранилац дођу у припремању одбране могу се користити у току испитивања сведока или провере веродостојности његовог исказа или за доношење одлуке о испитивању одређеног лица као сведока од стране јавног тужиоца или суда.

⁴²Члан 301. ЗКП

⁴³Члан 302. ЗКП

⁴⁴Члан 303. ЗКП

⁴⁵Члан 397. ЗКП

⁴⁶Члан 398. ЗКП

Реализацију одбране окривљени остварује и на друге начине. Тако у истрази, обзиром да је предузимање доказних радњи и одлучивање о истим у току истраге на јавном тужиоцу, окривљени и његов бранилац имају могућност да јавном тужиоцу доставе предлог за извођење доказне радње.⁴⁷ Уколико јавни тужилац одбије предлог за предузимање одређене доказне радње или о предлогу не одлучи у року од осам дана од дана подношења предлога, окривљени и његов бранилац могу поднети предлог судији за претходни поступак који одлуку о томе доноси у року од осам дана. У случају да судија за претходни поступак усвоји предлог окривљеног и његовог браниоца, наложиће јавном тужиоцу да предузме доказну радњу и одредити му за то рок.

Такође, у сврху реализације одбране, јавни тужилац је дужан да окривљеном који је саслушан и његовом браниоцу омогући да у року довољном за припремање одбране размотре списе и разгледају предмете који служе као доказ.

У току поступка окривљени се може изјаснити о свим околностима које га терете и изнети све чињенице које му иду у корист као и изнети своју одбрану. Оптужени своју одбрану износи према правилима која по ЗКП важе за његово саслушање.⁴⁸ Када оптужени заврши са казивањем председник већа упитаће га да ли има да у своју одбрану још нешто наведе. На главном претресу оптужени може променити свој исказ, с тим што ће му свака промена исказа бити предочена и што ће му се дати могућност да се изјасни о разлозима промене изјаве. Такође, оптужени може одбити да изнесе своју одбрану или да оговара на поједина питања. У том случају прочитаће се његов ранији исказ или део тог исказа.

Када оптужени заврши изношење одбране, питања му могу постављати најпре његов бранилац, потом тужилац, после њега председник већа и чланови већа, затим оштећени или његов законски заступник и пуномоћник, саоптужени и његов бранилац, и вештак и стручни саветник.⁴⁹

Окривљени и у фази оптужења може формирати одбрану. Ванрасправно веће дужно је да оптужницу, пре њеног испитивања, достави окривљеном на одговор. У одговору, окривљени се може изјасни о оптужници и указати на њене недостатке. Одговор на оптужницу окривљени је дужан да достави суду у року од осам дана.

На главном претресу, у своју одбрану, а ради потврђивања својих навода и утврђивања чињеница које иду у прилог одбране, окривљени и његов бранилац имају

⁴⁷Чл.302. ЗКП

⁴⁸Чл.397-398 ЗКП

⁴⁹Чл. 398. ЗКП

право предлагања доказа. Ово право, којим окривљени реализује своју одбрану, нарочито долази до изражаја у сада важећем кривичном поступку. Наиме, предлагање доказа је превасходно у надлежности странака, док се улога суда свела на контролу исправности доказног поступка. Тек у изузетним случајевима, суд може изводити доказе без предлога странака, односно по службеној дужности⁵⁰. Суд није више “господар” поступка, већ ће само вагати чији су наводи вероватнији, тужиочеви или окривљеног, а који су наводи поткрепљени доказима које су странке предложиле. Сходно томе, може се рећи да је право окривљеног да предложи доказе неопходно за реализацију права на одбрану.

У редовном поступку, сходно члану 350 став 1 и члану 395 став 4 ЗКП-а, суд је у доказном поступку олашћен да одбије доказне предлоге који су допуштени и који би могли бити важни за одлучивање, уколико нису били предложени на припремном рочишту. Ове одредбе су проблематичне са гледишта уставног и конвенциског права окривљеног на правично суђење јер ограничавају његово право одбране. Интереси одбране окривљеног могу налагати управо да доказне предлоге не износи у тој раној фази поступка, већ касније на главном претресу. Право је окривљеног је да се слободно определи за концепцију одбране за коју сматра да ће му највише користити у побијању оптужбе, а обавеза је законодавца да му то омогући. Наметање ове дужности окривљеном тешко се мири са његовим правом да се брани ћутањем и да ту одбрамбену тактику током поступка мења.⁵¹

Да суд не може да изводи доказе по службеној дужности, без претходно поднетог предлога неке од овлашћених странака, како је већ поменуто, новина је која значајно карактерише сада важећи кривични поступак. Следствено томе, доказивање свих навода оптужбе би морао обезбедити тужилац. Међутим, како је то драстична промена у односу на оно што је раније важило у нашем праву, дешава се у пракси да тужилац, неспреман на наведене измене, пропусти да предложи неке од доказа којима би се потврдили наводи оптужбе. У таквим ситуацијама често се укључује суд који изводи доказ без предлога тужиоца. Доказивање чињеница које терете окривљеног на овај начин је свакако противно закону и представља отворено кршење права на одбрану окривљеног. Јер не само што тужилац гони окривљеног, него се и суд, који је морао

⁵⁰Чл.15.ст.4. ЗКП „Суд може дати налог странци да предложи допунске доказе или изузетно сам одредити да се такви докази изведу, ако оцени да су изведени докази противречни или нејасни и да је то неопходно да би се предмет доказивања свестрано расправио.“

⁵¹ Грубач, М. *Приручник за полагање правосудног испита*, Кривично процесно право, ВИ издање, Београд, 2014, стр. 171

остати “неутрални посматрач”, фактички укључује у кривично гоњење, мимо својих овлашћења. Кршење права на одбрану, у вези са извођењем доказа, уочава се и у поступању другостепених судова. Наиме, уколико тужилац пропусти да предложи неки доказ како би се утврдило чињенично стање, а првостепени суд га не изведе по службеној дужности, може доћи до ситуације да другостепени суд укине пресуду услед непотпуно утврђеног чињеничног стања. И уместо да ослободи окривљеног јер тужилац није доказао да је извршено кривично дело, окривљеном се поново суди, често уз налог да се изведе одређени доказ, а који није предложен од стране ни једне странке⁵².

Поред до сада наведених средстава за реализацију права на одбрану, окривљени се може користити неким средствима и након суђења, па и након правноснажног окончања поступка, и то:

- право на жалбу,
- право на накнаду штете, рехабилитацију и остваривање других права лица неосновано осуђених и неосновано лишених слободе.

3. Косово - територија под протекторатом УН

Кривичноправни систем Косова је у протеклих 16 година прошао је кроз значајне промене. Пре 1999, постојао је инквизиторски кривичноправни систем сходно југословенском Законику о кривичном поступку.

На Косову је 2003. под Мисијом УН на Косову и у сарадњи са међународним и косовским експертима сачињен је и усвојен Привремени закон о кривичном поступку који је према мишљењу теретичара квази-адверзијални или "хибридно" адверзијални. У кривичном поступку Косова суд је задржао нека од својих истражних и инквизиторских овлашћења, али тужилац и бранилац добијају далеко веће улоге.

Члан 11. предвиђа право на одбрану. Према овом члану:

⁵²Део образложења другостепене пресуде Вишег суда у Нишу Кж-728/14 гласи- „Неопходно је да суд обави одговарајућа вештачења окривљеног у погледу околности да ли код окривљеног постоје биолошки основи који доводе до импотенције, односно да ли код њега постоје сексуални импулси који доводе до сексуалног нагона.“

Део образложења другостепене пресуде Вишег суда у Нишу Кж-1127/14 гласи - „У поновном поступку првостепени суд ће ради потпуног и правилног утврђења чињеничног стања изаћи на лице места, извршити увиђај и саслушати окривљеног, оштећеног и предложене сведоке који ће показати где је окривљени извршио сечу дрвета, па утврдити да ли је сеча извршена у шуми оштећеног, па уколико јесте преко вештака шумарске струке ће утврдити количину посеченог дрвета.“

1. Окривљено лице има право да му се осигура довољно времена и могућности за припремање одбране.
2. Окривљено лице има право да се брани само или уз правну помоћ члана Адвокатске коморе Косова по свом избору.
3. Сагласно одредбама овог закона, ако окривљено лице не узме браниоца у циљу обезбеђивања своје одбране у случају када је одбрана обавезна, окривљеном лицу се додељује независан бранилац са одговарајућим искуством и стручношћу сходно природи кривичног дела.
4. Под условима прописаним овим законом, када то захтевају интереси правде, ако окривљено лице нема довољно средстава да плати правну помоћ због чега не може да узме браниоца, на захтев лица биће му додељен независан бранилац са одговарајућим искуством и стручношћу сходно природи кривичног дела и биће плаћен из буџетских средстава.
5. Суд или други надлежни орган који спроводи кривични поступак дужан је да на првом саслушању обавести окривљено лице о праву на браниоца како је прописано овим закоником.
6. У складу са одредбама овог законика лице лишено слободе има право на услуге браниоца од тренутка хапшења надаље.⁵³

Питање Косова је неспорно актуелно и горуће питање. Изградња институционалног система подржана је и праћена од стране међународних организација. Оно што је карактеристично за правосудни систем Косова, а и за све новоформиране институције јесте (не)компетентност и (не)стручност кадрова. Слово закона је једно али се до потешкоћа долази у пракси. Постојање таквог система негативно се одражава на правну сигурност појединаца, те и окривљеном у кривичном поступку задаје потешкоће. Из ових разлога међународне организације настоје да кроз многобројне тренинге, округле столове и конференције стручној јавности приближи теорију и праксу и да потпомогне премоћшавање јаза насталог објавом независности и свим пратећим последицама.

⁵³Smilbert, John, *Водич кроз ЗКП Косова*, Приштина, 2013.

VII САДРЖИНА ПРАВА НА ОДБРАНУ

Право на одбрану представља једно од права која чине право на правично суђење. Међутим, као и право на правично суђење, и право на одбрану се састоји од више посебних права. Сва та права којима се окривљени може користити у кривичном поступку у формирању одбране чине садржину права на одбрану:

- право да буде саслушан – окривљени има право да буде саслушан и да му се суд у присуству (изузетак представља кад му се може судити у одсуству у изузетним случајевима);
- да на првом саслушању буде обавештен о делу за које се терети и о доказима оптужбе;
- да има довољно времена и могућности за припремање одбране;
- да није дужан да даје одбрану, нити да одговара на постављена питања;
- да му се омогући да се изјасни о свим чињеницама и доказима који га терете, као и да изнесе све чињенице и доказе који му иду у корист;
- право на браниоца⁵⁴ - подразумева право окривљеног да од момента доношења решења о истрази сам изабере браниоца или му се исти постави;
- право на употребу матерњег језика или право на тумача⁵⁵ - ова права подразумевају обавезу надлежног државног органа да са окривљеним комуницира на језику који он може да разуме тако да схвати природу и наводе оптужбе и да може пружити одбрану на том или свом матерњем језику, такође, ово право подразумева обавезу суда да лицу обезбеди тумача у случају неразумевања језика суда;
- право да у најкраћем могућем року, и на језику који разуме, буде обавештен о природи и разлозима за оптужбу против њега;
- право на третман достојан човека и поштовање људског достојанства ;
- право да предлаже доказе (равноправност странака, „једнакост оружја“);
- право да разматра списе и разгледа предмете који служе као доказ;
- право да улаже редовна и одређена ванредна правна средства;
- право да га суд или други државни орган који учествује у поступку поучи о правима која му по ЗКП припадају и последицама пропуштања радње, ако

⁵⁴Члан 13 ЗКП и члан 6. Ст.3. ЕКЉП

⁵⁵Члан 9.ст. 2. И чл.10. ст.3 ЗКП и чл.6.ст.3 ЕКЉП

окривљени или друго лице које учествује у поступку из незнања може да пропусти неку радњу у поступку, или да због тога не користи своја права.⁵⁶

- право на рехабилитацију, накнаду штете и друга права неосновано осуђеном лицу и лицу неосновано лишеном слободе и др.

Одређени баланс у остваривању права на одбрану постигнут је и кроз начело да окривљени није дужан да пружа доказе против себе док је са друге стране тужилац у обавези да суду приложи све доказе без обзира на могућност исходавања резултата. Такође, окривљени у остваривању права на одбрану ужива и предност начела *in dubio pro reo* (у сумњи у корист окривљеног). Поред овог начела, оно што је карактеристично јесте право ћутања окривљеног. Право ћутања чини саставни део права на одбрану, а према овом праву окривљени није дужан да одговара на сва или на поједина питања суда, тужиоца, одбране. Али с друге стране он може постављати питања и испитивати сведоке. Право окривљеног да се брани ћутањем не сме утицати на суд да формира неке закључке о чињеницама. У том случају чињенице морају бити утврђене другим доказним средствима, а изјава окривљеног да се брани ћутањем сматраће се негирањем извршења дела.

Дакле, одбрана представља процесну делатност, којом се негира извршење кривичног дела, кривична одговорност окривљеног, постојање услова за кривично гоњење, постојање процесних претпоставки за одвијање поступка, тако што се оспорава ваљаност доказног материјала на коме се заснивају наводи оптужбе.⁵⁷

Право на одбрану је, дакле, веома комплексно, односно има веома комплексну садржину. У даљем раду биће детаљније изложена нека од најважнијих права која улазе у оквир права на одбрану:

- Право окривљеног да буде обавештен о природи и разлозима за оптужбу,
- Право окривљеног да се брани лично или уз помоћ браниоца,
- Право окривљеног на адекватно време и могућност за припремање одбране,
- Право окривљеног да испитује сведоке.

⁵⁶Члан 15. ЗКП

⁵⁷Кнежевић, С. *Заштита људских права окривљеног у кривичном поступку*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, 2007., стр.48.

**1. *Право окривљеног да буде обавештен о природи и
разлозима за оптужбу***

Ово право представља централно питање одбране поједница од навода оптужбе. Оно је неодојиво од права која се лицу саопштавају приликом хапшења и стављања у притвор. Обавеза надлежних органа је да лицу пружи што конкретније и детаљније информације о наводима који му се стављају на терет. Циљ пружања ових информација јесте да оптужени може припремити одговарајућу одбрану при суђењу. Информације које су дате окривљеном требају бити такве да он на основу истих може отпочети са обликовањем своје одбране.

Окривљеном треба пружити оне информације које се односе на природу и разлоге оптужбе. Разлози јесу чињенице које терете окривљеног за извршење кривичног дела, док би природа дела представљала правну квалификацију чињеница наведених у оптужном акту.

Право окривљеног да буде обавештен о природи и разлозима за оптужбу подразумева и да му ове информације буду саопштене на језику који разуме. Ово из разлога како би окривљени могао разумети природу и разлоге кривичног дела које му се ставља на терет, чиме му се даје могућност да у потпуности оствари своје право на одбрану. Ово, такође, укључује и писани превод оптужнице или другог судског акта.

- У предмету Брозицек против Италије 1989. године пред Европским судом за људска права, подносиоцу захтева, немачком држављанину, послато је судско обавештење које се могло сматрати оптужбом. Подносилац је писао државном тужиоцу да је имао потешкоћа са разумевањем садржаја обавештења и тражио је нову верзију на немачком или на неком од службених језика УН-а. Канцеларија државног тужиоца је игнорисала тај захтев и наставила са састављањем докумената искључиво на италијанском језику. Суд је сматра да су национални надлежни органи требали да предузму кораке како би се испунио захтев подносиоца, осим уколико су закључили да подносилац у довољној мери познаје италијански језик да може без сумње да разуме оптужбе против њега. Обзиром да нису постојали докази да су италијански надлежни органи покушали да утврде постојање овог услова, суд сматра да је дошло је до повреде чл. 6. става 3. тачке а

Европске конвенције о људским правима, односно да о природи и разлозима за оптужбу буде обавештен на језику који разуме.⁵⁸

Када је реч о праву окривљеног да буде упознат са природом и разлозима оптужбе у нашој правној теорији постоји критика истог. Наиме, ово право се сматра једним од правних стандарда на којима почива право на одбрану. Међутим, у нашем позитивном праву уочљива је извесна неусклађеност између Устава и Законика о кривичном поступку. У Уставу је ово право гарантовано и означено као посебно право окривљеног и према коме је „свако ко је окривиљен за кривично дело има право да у најкраћем року, у складу са законом, подробно и на језику који разуме, буде обавештен о природи и разлозима дела за које се терети, као и о доказима прикупљеним против њега“⁵⁹. Уколико пробамо да објаснимо формулацију која се тиче саопштавања разлога дела за које се терети наилазимо на проблем јер би то значило да окривљеног надлежни орган мора обавестити о мотивима извршења дела.⁶⁰ Нејасно је како би надлежни орган могао знати који су мотиви дела јер би сам окривљени требао да буде тај коме су мотиви и разлози извршења познати. У ЗКП-у је, намерно или не, избегнута оваква формулација па тамо стоји да окривљени мора бити обавештен о делу за које се терети и о природи и разлозима оптужбе.⁶¹

Такође, као критика законског решења, јесте то да је нејасно шта су „природа и разлози оптужбе“ са којима окривљеног треба упознати пре првог саслушања – када у том моменту оптужба у смислу чл. 2. ст. 1 тач. 10 још увек не постоји.⁶²

За разлику од ранијег ЗКП-а који прописује да окривљени има право да пре првог саслушања буде обавештен и о „доказима који су против њега прикупљени“, нови ЗКП ову одредбу изоставља. Може се рећи да је овакав пропис противустанован, имајући у виду да се њиме окривљеном гарантује да има право да пре првог саслушања буде обавештен само о делу које му се ставља на терет и о „природи и разлозима оптужбе“. Овакво законско решење је противустановно чл. 33. ст. 1. Устава РС који прописује да свако ко је окривљен за кривично дело има право да у најкраћем року, у

⁵⁸ Džeremi Mekbrajd, *Људска права у кривичном поступку, пракса Европског суда за људска права*, Београд, 2009. стр. 207-211.

⁵⁹ Члан 33.ст.1 Устав РС

⁶⁰ Ђурђић, В., *Међународноправни стандарди и заштита људских права у кривичном поступку*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 2008. Стр.195.

⁶¹ Члан 68.ст.1 тач. 1 ЗКП

⁶² Бејатовић, С., Шкулић, М., Илић, Г., *Приручник за примену ЗКП*, стр.60.

складу са законом, подробно и на језику који разуме, буде обавештен о природи и разлозима дела за које се терети, као и о доказима прикупљеним против њега.⁶³

2. Право окривљеног да се брани лично или уз помоћ браниоца

Окривљени има право да пре првог саслушања буде поучен да има право да се брани сам или уз стручну помоћ браниоца и да има право да његовом саслушању присуствује. Оваква регулатива усклађена је са Европском конвенцијом.

Право окривљеног да се сам брани није апсолутно и закон у одређеним случајевима ускраћује право окривљеном да сам себе заступа, тиме што тражи ангажовање браниоца. До ове ситуације долази у случајевима када је реч о кривичним поступцима у којима је присуство браниоца неопходно, односно у случајевима за које је предвиђена обавезна одбрана. Бранилац, било изабрани или постављени, има обавезу да заступа интересе окривљеног и да му пружу правну помоћ у току поступка.

Као што је већ поменуто у одељку који се тиче стручне одбране, присуством браниоца у кривичном поступку постиже се процесна равноправност странака, што је у интересу правичног суђења. Обзиром да на страни оптужбе стоји тужилац, као стручно лице, свакако је правично да се наспрам њега, на страни одбране, такође налази стручно лице- бранилац.

Како је већ наведено, окривљени има право на браниоца у току целог поступка. Према чл. 75. ЗКП-а окривљени сам или или његов законски заступник, брачни друг, сродник по крви у правој линији, усвојитељ, усвојеник, брат, сестра, бранитељ и лице са којим окривљени живи у ванбрачној или каквој другој трајној заједници живота, осим ако се томе окривљени изричито противи, може изабрати једног или више браниоца и дати пуномоћје истом.

- У случају Окалан против Турске 2005. године, пред Европским судом за људска права, подносиоцу захтева судило се пред Судом државне безбедности за кривична дела која су се односила на његово вођење забрањене странке ПКК. Суд је проучио низ приговора и приметио да подносиоцу захтева његови браниоци нису помагали док је био саслушаван у полицијском притвору. Такође суд је уочио да је бранилац подносиоца тражио дозволу за посету али му то није било омогућено, као ни адвокатима

⁶³ Јовановић, И., Петровић-Јовановић, Ана, *Тужилачка истрага, регионална кривичнопроцесна законодавства и искуства у примени*, Мисија ОЕБС-а у Србији, Београд, 2014, стр.244.

које је ангажовала породица подносиоца. Изјава коју је подносилац тада дао без претходне правне помоћи, била је кључни елемент оптужнице и главни фактор који је допринео његовој осуди. Суд је дошао до закључка да је прекршено право одбране и то члан 6. ст. 3. тачка ц. Европске конвенције о људским правима.⁶⁴

3. Право окривљеног на адекватно време и могућност за припремање одбране

Када говоримо о времену и о могућностима за припрему одбране говоримо о релативним појмовима који су у зависности од врсте и садржине оптужбе.

Ниједно од права који су обухваћени правом на одбрану није независно и у потпуности одвојено од других. Тако је право да се окривљеном омогући време за припрему одбране повезано са правом на давање информација, да разгледа списе предмета, да буде обавештен о оптужби и др. Суштина права на време и могућност за припрему одбране јесте да се судови спрече у исхитреном деловању и доношењу одлука чиме окривљеном, заправо, и не дају могућност да се одбрани.

Време које је потребно за припрему одбране је различито и оно варира од случаја до случаја. У неким случајевима је потребно више, док је у неким потребно врло мало времена, а то зависи од низа фактора који укључују природу и сложеност предмета као и фазу кривичног поступка.

- У предмету Матоциа против Италије 2000. године пред Европским судом за људска права, подносилац захтева био је ухапшен због сумње да је силовао ментално заостало дете. Суд сматра да је одбрана била суочена са изузетним тешкоћама. Наиме, временски период који је протекао између покретања поступка пред вишим судом и самог суђења трајао је више од три и по године, а суђење је спроведено за мање од једног месеца. Суд је закључио да је подносиоцу требало пружити више времена и могућности за изношење одбране, нарочито имајући у виду да су подаци садржани у оптужби, у погледу времена и места извршења дела, били неодређеног карактера и да су више пута оспоравани и мењани. Поступање према подносиоцима на овај начин имало је за последицу повреду члана 6 става 3 тачке б Европске

⁶⁴ Džeremi Mekbrajd, *исто дело*, стр. 207-211.

конвенције за људска права, односно повређено је право на одговарајуће време и могућности за припрему одбране.⁶⁵

У контексту времена које је потешно за припрему одбране, јесте и питање достављања позива. Наиме, позив окривљеном мора се доставити тако да између достављања позива и дана главног претреса остане довољно времена за припремање одбране. ЗКП предвиђа минимални рок од осам дана, док за кривична дела за која се може изрећи казна затвора од десет година или тежа казна, време за припремање одбране износи најмање петнаест дана. На захтев окривљеног или на захтев тужиоца, а по пристанку окривљеног, ови рокови се могу скратити.

Када је реч о могућностима за припрему одбране, такође, не можемо говорити са великом прецизношћу о садржини наведене категорије јер је и ова ставка у зависности од конкретних околности. Ипак, право окривљеног да комуницира са својим браниоцем сматра се најбитнијом ставком овог права. Поред права окривљеног да комуницира са браниоцем, у могућност за припрему одбране се убраја и право приступа документацији, које у одређеним случајевима може бити ограничено.

- У предмету Садак и други против Турске 2001. године пред Европским судом за људска права, подносиоци захтева оптужени су за кривична дела сепаратизма и субверзивних активности. Последњег дана суђења, на последњем претресу, непосредно пре доношења пресуде, Суд државне безбедности је подносиоце обавестио да је дошло до преквалификације и да су оптужени за ново кривично дело, чланство у илегалној организацији, при чему претресу нису присуствовали браниоци окривљених. Подносиоцима није било допуштено одлагање суђења како би размотрили нове оптужбе, консултовали се са својим браниоцима и припремили своју одбрану. Сходно наведеном, суд сматра да су права подносиоца да буду подробно обавештени о природи и разлозима за оптужбу против њих и права да имају довољно времена и могућности за припремање одбране била прекршена.⁶⁶

Право окривљеног да комуницира са браниоцем је нарочито важно у ситуацији кад се окривљени налази у притвору. У том смислу, бранилац има право на поверљив разговор са окривљеним пре његовог саслушања и са окривљеним који се налази у притвору. Уставом је гарантовано да окривљени и бранилац имају право на несметан разговор, те на тај начин, надзор над њиховим разговором, који је нужан у извесној

⁶⁵ Džeremi Mekbrajd, *исто дело*, стр. 207-211.

⁶⁶ Džeremi Mekbrajd, *исто дело*, стр. 207-211.

мери како би се спречиле злоупотребе, постоји само тако што ће се разговор посматрати али не и слушати. У оквиру општења са својим браниоцем, окривљени има право и на преписку. Над преписком између окривљеног и браниоца, орган који води поступак врши надзор у циљу несметаног вођења поступка, али не постоји могућност да се преписка између наведених субјеката забрани ни у ком случају.

У нашој кривичноправној пракси када је реч о обезбеђивању довољно времена и могућности за припремање одбране долази до једног карактеристичног ограничења. Поверљив разговор између браниоца и окривљеног односно ухапшеног често се ограничава на двадесетак минута, што је некад недовољно и за упознавање са садржином доказа и за конципирање одбране. За ово ограничавање трајања поверљивог разговора не постоји никакав законски основ.⁶⁷ Трајање поверљивог разговора зависи од многих фактора и оквирни временски период од двадесетак минута не може се узимати као императив.

Право одбране на приступ свим информацијама којима располаже оптужба, такође, није апсолутно јер може постојати сукоб интереса, те се оно може ограничити. Овде посебно може бити речи о ситуацијама када је реч о јавном интересу, државној безбедности или потребе да се заштите одређени сведоци.

У право на одговарајуће могућности укључује се и право на образложење судске одлуке, односно пресуде. Ово из разлога како би окривљени могао припремити жалбу.

4. Право окривљеног да испитује сведоке

Окривљени има право да испитује сведоке, како оне које је предложила одбрана, тако и сведоке оптужбе. Ово право предвиђено је и Европском конвенцијом. Државе потписнице су се обавезале да окривљеном омогуће реализацију овог права кроз непосредно испитивање сведока оптужбе од стране окривљеног, односно кроз унакрсно испитивање, или кроз могућност окривљеног да дејствује на суд да се сведок пита на одређене околности. Институт унакрсног испитивања карактеристичан је за англосаксонско право, док је право суда да испитује сведоке карактеристичније за земље које су присталице континенталног система. Наш Устав уводи две категорије сведока, сведоке оптужбе и сведоке одбране, па тако институт унакрсног испитивања добија ранг уставног права у нашем праву. Чланом 402 ст. 6 ЗКП-а предвиђено је да на

⁶⁷ Бејатовић, С., Шкулић, М., Илић, Г., *исто дело*, стр. 61.

главном претресу при испитивању сведока прво следи основно испитивање, затим унакрсно, а по одобрењу председника већа могу се постављати додатна питања. Наиме, сведока најпре испитује странка која га је предложила, затим супротна странка, а постоји могућност да додатна питања постави странка која га је предложила. Оваква реализација права на испитивање сведока суштински одступа од досадашње традиције српског кривичног поступка, с једне стране, док, с друге стране увођење овог института чини део процеса усклађивања нашег права са међународним правилима.

Начело контрадикторности у истрази није спроведено као на главном претресу у погледу испитивања сведока. Наиме, сведока испитује јавни тужилац а окривљени и бранилац могу само да присуствују том испитивању и евентуално да поставе неко питање, и то редовно преко јавног тужиоца, а само изузетно по његовој дозволи питања могу поставити непосредно. Недостатак контрадикторности и очита неравноправност субјеката који ће се пред судом касније јавити као странке, у дисхармонији је са правом на правично суђење, поготову што такав исказ сведока без икаквих законских препрека постаје извор доказа на главном претресу на коме се може темељити судска одлука⁶⁸.

Када је реч о испитивању сведока према новом ЗКП постоји могућност кршења права на одбрану јер јавни тужилац располаже могућностима да избегне присуство браниоца током испитивања сведока. Наиме, јавни тужилац мора упутити позив браниоцу да присуствује испитивању али није од значаја да ли је браниоцу достављен позив. Такође, тужилац може уз одобрење судије за претходни поступак испитати сведоке па тек онда окривљеном доставити наредбу о спровођењу истраге уз позив за саслушање. Посебна надлежност тужиоца огледа се у могућности искључивања присуства браниоца и окривљеног приликом испитивања сведока уколико постоје индиције да би само њихово присуство било од утицаја на исказ сведока или би нарушило гаранције својства заштићеног сведока.⁶⁹ Овим овлашћењима које стоје на страни тужиоца на извршан начин нарушава се право окривљеног на одбрану. Тужиоцу је остављена могућност да суспендује право одбране на разматрање списка до саслушања последњег окривљеног, што оставља простор за манипулацију, јер тужилац самостално одређује редослед доказних радњи и реално може довести браниоца у

⁶⁸ Ђурђић, В., *Кривично процесно право, општи део*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, 2014., стр. 288.

⁶⁹ Бејатовић, С., Шкулић, М., Илић, Г., *исто дело*, стр. 63.

позицију да присуствује испитивању сведока, иако није имао могућност да се претходно упозна са списима пошто још увек није саслушан неки од саокривљених.⁷⁰

⁷⁰У Хрватској окривљени и бранилац имају право увида у списе од тренука доставе решења о спровођењу истраге. Уколико постоји опасност да ће увидом у део списка или у цели спис свреха истраге бити угрожена да ће се тиме онемогућити или отежати прикупљање доказа или би се тиме угрозио живот, тело или имовина великих размера окривљеном се може ускратити увид у део или цео спис најдуже 30 дана од дана доставе решења о спровођењу истраге (члан 184а ст.1 ЗКПХ).

ЗАКЉУЧАК

Право на одбрану саставни је део корпуса права окривљеног садржаних у позитивном праву, и неспорно је да када говоримо о праву на одбрану и њеној садржини да истовремено говоримо и о начелу правичности и једнакости. Данас се правни системи савремених држава не могу замислити без овог права, као основног људског права. Прокламованим међународноправним документима из области људских права, као и Уставом Србије и Закоником о кривичном поступку, трасира се пут ка побољшању процесне позиције окривљеног, уједно и доприноси потпуној заштити људских права ове кривичнопроцесне странке.

Кривични поступак се води против окривљеног, уз претњу, да му се, у случају осуђујуће пресуде, могу ограничити основна људска права, те је логично да окривљени, као титулар функције одбране, једне од главних кривичнопроцесних функција, има могућност да активно учествује у поступку чињеничног и правног оформљења кривичног догађаја и тако се супротстави кривичноправном захтеву државе за његово кажњавање. Ради заштите људских права окривљеног, потребно је избећи сва ограничења права на одбрану и омогућити му максимално повољне услове за остваривање овог права.

Велике реформе на пољу правосуђа и законодавства у нашој земљи налазе свој одраз на право на одбрану окривљеног. Нагле измене и уношење нових правила и института, без претходно извршених задовољавајућих припрема, довеле су до доста нејасноћа у закону. Постоје одредбе које су тешко спроводиве, као и одредбе које су противне Уставу, а о којима је било речи у раду. Увођење потпуно новог модела кривичног поступка само за себе не представља негативну ствар, међутим од државе се захтева свакако активнији приступ омогућавању спровођења нових правила. Нови ЗКП у многоме одступа од ранијих закона који су регулисали кривични поступак. Овлашћења тужиоца су у многоме измењена, као и суда, па наведени државни органи повремено поступају и мимо својих овлашћења, као заоставштина из ранијих правила, а што може бити погубно по положај окривљеног.

Неадекватан приступ државе уочава се и при недавној обустави рада адвоката. Иако потпуно легалан у крајњој линији, може се говорити о нарушавању одређених начела и међународних стандарда. Овде пре свега мислимо на суђење у разумном року, остваривање права на одбрану и право на браниоца да присуствује саслушању на рочишту за одређивање притвора. Такође, постоји могућност да одређени докази не

могу касније да буду изведени, те окривљени може пропустити извођење доказа у своју корист.

Сходно свему наведеном, неопходно је да се ускладе одредбе устава, закона и других аката, како би они чинили једну целину из које ће јасно произилазити положај окривљеног и његова права у поступку. Спорна питања, а која су неминовна услед корених законских реформи, морају бити решена у најкраћем року, како би судови једнако поступали према сваком окривљеном. На овај начин се обезбеђује висок степен правне сигурности и омогућује окривљеном да се брани у кривичном поступку на подобан и квалитетан начин.

ЛИТЕРАТУРА

Уџбеници, приручници и коментари закона

1. Бејатовић, Станко, *Кривично процесно право, друго допуњено издање*, Службени гласник, Београд, 2010.
2. Бејатовић, Станко, Шкулић, Милан, Илић, Горан, *Приручник за примену новог Законика о Кривичном поступку. 2014.*
3. Бејатовић, Станко, Радуловић, Драго, *Законик о кривичном поступку СРЈ са објашњењима, упутствима за практичну примену и регистром појмова*, Култура, Београд, 2002.
4. Грубач, Момчило, *Кривично процесно право, увод и општи део*, Службени гласник, Београд, 2004.
5. Грубач, Момчило, *Кривично процесно право*, Службени гласник, Београд, 2006.
6. Грубач, Момчило, *Приручник за полагање правосудног испита*, Кривично процесно право, ВИ издање, Београд, 2014.
7. Gardner T. J. , Mainan V. , *Criminal Law – Principles, Cases and Readings*, „West Publishing Company“, St. Paul, New York, Los Angeles, San Francisco, 1980.
8. Ђурђић, Војислав, *Кривично процесно право, општи део*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, 2014.
9. Илић, Горан, Мајић, Миодраг, Бељански, Слободан, Трешњев, Алексаднар, *Коментар закона о кривичном поступку*, Службени гласник, Београд, 2012.
10. Јовановић, Иван, Петровић-Јовановић, Ана, *Тужилачка истрага, регионална кривичнопроцесна законодавства и искуства у примени*, Мисија ОЕБС-с у Србији, Београд, 2014.
11. Кнежевић, Саша, *Заштита људских права окривљеног у кривичном поступку*, Центар за публикације правног факултета у Нишу, 2007.
12. Павјанчић, Маријана, *Коментар Устава Републике Србије*, Konrad Adenauer, Београд, 2006. Стојановић, Драган, *Уставно право, прва књига*, Свен, Ниш, 2006.
13. Smilbert, John, *Водич кроз ЗКП Косова*, Приштина, 2013.
14. Clack G. (Ed.), *Outline of the U. S. Legal System*, Bureau of International Information Programs United States Department of State, Washington, 2004.

15. Džeremi Mekbrajd, *Ljudska prava u krivičnom postupku, praksa evropskog suda za ljudska prava*, Beograd, 2009.

Научни и стручни чланци

16. Бељански, Слободан, *Актуелни проблеми одбране у кривичном поступку*, Гласник адвокатске коморе Војводине, Нови Сад, 1987.
17. Ђурђић, Војислав, *Међународноправни стандарди и заштита људских права у кривичном поступку*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, 2008.
18. Ђурђић, Војислав, *Нормативне претпоставке права на правично суђење у кривичним стварима*, Правни живот, Београд, бр.9/2013.
19. Марина, Панта, *Смисао и садржина најновије измене у функцији одбране окривљеног у кривичном поступку*, Гласник адвокатске коморе Војводине, Нови Сад, 1973.
20. Матовски, Никола, *Одбрана као функција у кривичном поступку*, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, 1979.
21. Мршевић, Зорица, *Обавезна одбрана у кривичном поступку*, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, 1988, бр. 2.
22. Samuel Alec, *Criminla Legal Aid the Issues of Principle*, The Criminal Law Review, April, 1983,
23. Станковић, Драго, *Карактер и значај права одбране окривљеног у кривичном поступку*, Гласник адвокатске коморе Војводине, Нови Сад, 1981.
24. Tenekides C. – G. , *De la defnese en materie crimeelle, these*, Paris, 1987.
25. Шкулић, Милан, *Доминантне карактеристике основних великих кривичнопроцесних система и њихов утицај на реформу српског кривичног поступка*, Crimen, бр. 2, 2013.
26. Шкулић, Милан, *Противуставни карактер новог Законика о кривичном поступку*, Правни живот, Београд, бр. 9/2012

Прописи

27. Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода од 04. септембра 1950. године

28. Законик о кривичном поступку „Службени гласник РС“ 72/2011; 101/2011; 121/2012; 32/2013; 45/2013.
29. Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица, Службени гласник, бр. 85/2005.
30. Међународни пакт о грађанским и политичким правима од 19. децембра 1966. године
31. Повеља о темељним правима Европске уније 2010/Ц 83/02
32. "Службени лист СФРЈ - Међународни уговори", бр. 7/1971
33. "Службени лист СФРЈ"- Међународни уговори, бр. 11/81
34. "Службени лист СФРЈ"- Међународни уговори, бр. 13/2002
35. "Службени лист СФРЈ"- Међународни уговори, бр. 15/90
36. "Службени лист СФРЈ"- Међународни уговори, бр. 9/91
37. "Службени лист СРЈ- Међународни уговори", бр. 4/2001
38. „Службени лист СФРЈ"- Додатак, бр. 6/67
39. Универзална декларација о људским правима од 10. децембра 1948. године
40. Устав Републике Србије, Сл. гласник РС, бр. 98/2006.

Пресуде

41. Пресуда Вишег суда у Нишу Кж-728/14
42. Пресуда Вишег суда у Нишу Кж-1127/14